

MILENA ŠIPKOVÁ

SMĚT — NESMĚT

1. Zdá se, že ve spisovném jazyce je možné ke každému slovesu (predikátoru) kladnému vytvořit jeho záporný protějšek. Týká se to všech sémantických druhů predikátorů: statických, procesových, prostě mutačních i kauzálně mutačních, a to jak syntetických, tak analytických (Příruční mluvnice češtiny, 1997): *být — nebýt, mít — nemít; stát — nestát, hubnout — nehubnout; zahynout — nezahynout, zahubit — nezahubit, negovat — nenegovat; být na rozpacích — nebýt na rozpacích; upadnout do rozpaků — neupadnout do rozpaků; přivést někoho do rozpaků — nepřivést někoho do rozpaků* apod. Negovat lze i tzv. slovesa v širokém smyslu pomocná — *fázová (začít — nezačít, zůstat sedět — nezůstat sedět, přestat zpívat — nepřestat zpívat, dát se do práce — nedat se do práce...)* a modální (*moci — nemoci, muset — nemuset, mít — nemít, smět — nesmět, chtít — nechtít*).

1.1. Z lexikologického hlediska je patrně na místě chápat uvedené slovesné dvojice jako druh **opozit**, obdobně jako se chápou dvojice substantivní (*přítel — nepřítel*), adjektivní (*čestný — nečestný*), popř. adverbialní (*správně — nesprávně, nespisovně*). Z formálního hlediska se taková opozita charakterizují jako **slovotvorná**, speciálně pak jako **záporová** (Příruční mluvnice češtiny, 1997). Ale i při tomto v podstatě statickém a mimokontextovém přístupu se projevuje rozdíl mezi slovesnými a neslovesnými dvojicemi v **míře** jejich **lexikografického** zachycení (zpracování). Zatímco neslovesné negativní protějšky bývají hojně — ovšem nesystematicky, často spíše podle rozsahu slovníku — ve výkladových slovnících zachyceny, u negativních (negovaných) sloves tomu tak není. Je třeba zdůraznit, že se negativní **neslovesné** výrazy slovníkově uvádějí nejen tehdy, když s negací jsou spjaty i další sémantické posuny (*nedbalý, neúchylný, nešťěstí*), nebo když pozitivní podoba je už zastaralá (*nemluvný, nezbytný*), anebo když (už) neexistuje (*nezkrotný, nebožtík, neměnný, nenadálý*), nýbrž často i tehdy, jestliže v principu jde o pouhou negaci obsahu daného lexému: *neloajální, nezkušený, nezletilý, nepřítel, neplavec, nekuřák* aj. U sloves se uvádějí jen ty negativní podoby, které nemají už dnes živý pozitivní protějšek (*nenávidět, nedoslýchat*), anebo (v příručkách pravopisně orientovaných) takové

podoby, které se užitím negátoru hláskově, a tedy i pravopisně, mění: *dbát — nedbat* aj.

1.2. Uvádění záporných opozit substantivní, adjektivní a adverbální povahy ve výkladových slovnících a na druhé straně neuvádění záporných sloves, jakkoli by mohlo být považováno jen za jev povahy vnějšíkové, daný v podstatě technicky, tj. rozsahem a úspěšností slovníku, přece jen podle našeho mínění ukazuje na důvodnost rozlišovat mezi tzv. záporem **mluvnickým** (gramatickým) a **slovním** (lexikálním). Tento aspekt (vztah) už přesahuje rovinu lexikologie do syntaxe a bývá syntaktiky respektován a vykládán: *Napsal to nečitelně — Nenapsal to čitelně; To ovoce není nezralé* (Grepl- Karlík, 1998). Negátor příslovesný se pak chápe nikoli lexikologicky jako slovotvorný formant konstituující záporné opozitum k slovesům (predikátorům) kladným, nýbrž jako operátor konstituující kladné nebo záporné **věty** (výpovědi), nadto s negací úplnou (totální) nebo částečnou (partiální). Při partiální negaci by patrně nebylo možné chápat izolovaný negátor *ne*, nahraditelný knižním *nikoli*, jako slovotvorný formant: *T. G. Masaryk žil ne (nikoli) pro osobní slávu*. Kromě toho syntaktikové ukázali, že v jistých ilokučních typech výpovědi je adverbální negátor (na rozdíl od záporných substantiv, adjektiv a adverbí) někdy nepoužitelný a naopak (Grepl — Karlík, 1998). Snad stojí za úvahu to, že v ruštině se adverbální negátor nepíše se slovesem dohromady: *Niko ne přišel*.

1.3. Specifický problém pak představuje negace sloves **modálních**. Těžko tu chápat dvojice typu *muset — nemuset, moci — nemoci* jen jako slovotvorné opozice typu *psát — nepsat*. Aniž bychom tu chtěli a z rozsahových důvodů mohli demonstrovat všechny interpretace a poznatky syntaktiků, omezíme se na zdůraznění (nutně zkratkové) aspoň dvou aspektů: (a) negace kladného *muset* znamená „možnost“ (*Nemusel pracovat*); negace kladného *moci* znamená „nutnost“ (*Nemohl pracovat*); (b) přesunutí negátoru k infinitivu je typické pro indikaci epistemické modalit (*Nemusel odejít x Musel neodejít*).

2. Všechny naše dosavadní poznámky mají připravit půdu k výkladu překvapujícího faktu, že v středomoravských (hanáckých) a možná i v jiných teritoriálních nářečích neexistuje k zápornému modálnímu slovesu *nesmět* jeho jinak (spisovně) běžná kladná podoba *smět* (Šipková, 1993). Odpověď na otázku, proč tomu tak je, není snadná a jednoznačná. Uvádíme proto řadu (historických i současných) faktorů, které snad — vzaty dohromady — mohou tuto skutečnost osvětlit. Jde zejména o tyto faktory: (a) sloveso *smět / nesmět* nebylo původem modální; v jistých stč. textech a po jistou dobu bylo suplováno počestějším německým *dürfen (drbiti)*: „Zato sloveso *smieti* znamenalo v stč. ještě „odvážiti se“ a modálního významu „směti“ nabývalo jen ponenáhlu“ (Lamprecht-Šlosar-Bauer, 1986 s. 352). (b) Jako **modální** se kladné *smět* ve spisovném a běžně mluveném (hovorovém) jazyce sémanticky ztotožnilo se slovesem *moci*, a to jak ve funkci deskriptivní (*Už může / smí chodit*), tak preskriptivní (*Můžete / Smíte už chodit*). Tak i v podobě (možná později) negativní, s tím **rozdílem**, že *smět / nesmět* je příznakové z hlediska personického stimulátoru (Grepl-Karlík, 1998). (c) Jestliže negace modálního *muset* znamená „zrušení nutnosti, tedy

možnost“ (*Nemusíš tam chodit*) a negace modálního *moci* znamená „zrušení alternativního jednání“ (*Nemůžeš tam jít*), pak opozice *smět — nesmět* není téže povahy. *Nesmět* neznamená (na rozdíl od *nemoci*) jen „nutnost“ (stimulovanou personálním subjektem), nýbrž zároveň **potvrzení platnosti dané normy, konvence, příkazu, nařízení** apod.: *On nemůže chodit x On nesmí chodit*. Jinak řečeno, sloveso *nesmět* presuponuje (implikuje) vždy **trvání** předchozí normy, zákazu, překážky, bránící někomu konat to, co by eventuálně konat chtěl. Opozice *smět — nesmět* není tak funkčně interpretovatelná v rámci ilokuční dichotomie DOVOLENÍ (SOUHLAS) — ODMÍTNUTÍ (NEDOVOLENÍ, NESOUHLAS).

Závěr: V bodech (a) — (c) je zahrnut pokus o vysvětlení toho, proč v některých teritoriálních nářečních oblastech kladné modální *smět* chybí, a naopak, proč tam záporné *nesmět* je. Ukazuje se snad, že opozice *smět — nesmět* není tatáž jako opozice *moci — nemoci*: *nesmět* navíc akcentuje platnost stávajícího (presuponovaného) zákazu. Netajíme se však pochybnostmi, že zmíněnými faktory, a to ani v jejich komplexním pojmání, není tato diference uspokojivě vyložena. O specifické povaze modálního *smět — nesmět* totiž svědčí i to, že na rozdíl od modálních sloves *moci — nemoci*, *muset — nemuset*, *mít — nemít* nemůže být v češtině (na rozdíl od němčiny a angličtiny) využito v oblasti epistémické modality.

LITERATURA

- LAMPRECHT, A. — ŠLOSAR, D. — BAUER, J.: Historická mluvnice češtiny. Praha 1986.
 BAUER, J. — MRÁZEK, R. — ŽAŽA, S.: Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy II. Skladba. Praha 1960.
 GREPL, M. — KARLÍK, P.: Skladba češtiny. Olomouc 1998.
 Pravidla českého pravopisu. Praha 1993.
 Příruční mluvnice češtiny. Praha 1996.
 Slovník spisovné češtiny. Praha 1989.
 ŠÍPKOVÁ M.: Stavba věty v mluvených projevech. Syntax hanáckých nářečí. Jinočany 1993.

SMĚT — NESMĚT

In the paper the author tries to describe the causes of semantic difference between the oppositions of modal verbs *moci — nemoci* and *smět — nesmět*. On this basis she lists the reasons for the fact that in some territorial dialectal regions, especially in Moravia, the modal verb *smět* does not exist.

Milena Šípková
 Ústav pro jazyk český AV ČR
 Dialektologické oddělení
 Veveří 97
 602 00 Brno
 sipkova@iach.cz

